

**UNIVERSITATEA „BABEȘ - BOLYAI” CLUJ NAPOCA
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ
ȘCOALA DOCTORALĂ „ISIDOR TODORAN”**

**Aspecte inedite legate de începutul viețuirii creștine în
provincia romană Pannonia (sec. II – IV)
(rezumatul lucrării de doctorat)**

Conducător de doctorat:

Pr. Prof. Univ. Dr. IOAN VASILE LEB

Student doctorand:

TĂRNICERU RAREȘ

2021

Introducere

Stadiul actual al cercetării

Dificultăți și oportunități în cercetarea arheologică a creștinismului primar

Metoda de lucru

Pannonia romană, repere geografice, istorice și culturale

CAPITOLUL I. Începutul procesului de încreștinare în Pannonia

I.1 Armata romană – factor primar în răspândirea creștinismului

I.2 Dovezi materiale ale prezenței creștinismului primar în zonele ocupate de trupele africane și siriene

I.3 Creștinism nord-african sau sirian?

CAPITOLUL II. Repere istorice ale evoluției creștinismului în secolul al III-lea

II.1 Revigorarea economică a Pannoniei și venirea primilor coloniști din Orient, ca premisă a începuturilor încreștinării

II.2 Influența dezvoltării economice din secolul al III-lea în consolidarea creștinismului pannonian

II.3 Urme materiale ale începuturilor vieții creștine în Pannonia

II.4 Așezările creștine din zona lacului Balaton, centre misionare pentru zonele învecinate

CAPITOLUL III. Evoluția creștinismului în contextul lumii militarizate de la frontiera Dunării până la sfârșitul secolului al III-lea

III.1 Manifestările creștinismului în mediul militar și civil al frontierei

III.2 Dovezi materiale ale existenței creștinismului în așezările civile de pe frontieră

III.3 Dovezi materiale ale existenței creștinismului în așezările militare de pe frontieră

III.4 Dovezi materiale privind creștinismul sincretic al soldaților

III.5 Concluzii privind evoluția creștinismului în Pannonia în secolul al III-lea și prima parte a secolului al IV-lea

CAPITOLUL IV. Procesul de organizare instituțională a Bisericii din Pannonia în secolul al IV-lea

IV.1 Începuturile organizării vieții bisericești

IV.2 Primele episcopii atestate în Pannonia, înainte de 313

IV.3 Episcopii nou înființate, după 313

IV.4 Controversa ariană în Pannonia

IV.5 Mărturii arheologice ale pro-arianismului pannonian din secolul al IV-lea

IV.6 Noile comunități creștine din secolul al IV-lea, evoluția naturală sau încreștinare forțată?

IV.7 Comunități creștine nou apărute după anul 313 în Pannonia

IV.8 Comunități din zonele cu continuitate a viețuirii din secolul al III-lea

CAPITOLUL V. Transformări ale mentalității comunității creștine din Pannonia

V.1 Schimbări în tipologia obiectelor creștine de uz curent în secolul al IV-lea

V.2 Transformări ale ritualului funerar creștin în Pannonia secolului al IV-lea

CONCLUZII

BIBLIOGRAFIE

ANEXA

Cuvinte cheie:

Pannonia, creștinism, Imperiul Roman, coloniști, descoperiri arheologice, armata romană, Miracolul Ploii, orientali, arianism, cimitire.

INTRODUCERE

Începuturile și dezvoltarea creștinismului în contextul lumii romane a primelor patru secole reprezintă și astăzi unul dintre cele mai disputate subiecte pentru cercetătorii antichității romane târzii. Religia creștină a cunoscut, în primele ei veacuri de existență, una dintre cele mai neașteptate evoluții în interiorul acestui organism deosebit de dinamic care a fost Imperiul Roman. Născut sub unele dintre cele mai nefavorabile auspicii din punct de vedere politic, creștinismul a ajuns, după numai trei sute de ani, să reprezinte nu doar cea mai importantă forță religioasă a Imperiului, ci însăși religia conducătorilor statului. Mai mult decât atât, prin asocierea intimă cu istoria lumii romane, creștinismul a sfârșit prin a reprezenta extensia istorică a viziunii romane despre cultură, civilizație și unificare a spațiului european. La multă vreme după ce Imperiul Roman din vest a încetat, cel puțin formal, să mai existe, creștinismul a fost acea forță care a continuat să ofere o oarecare stabilitate din aceste puncte de vedere Europei. Într-un fel, se poate spune că dacă nu ar fi existat creștinismul, lumea romană, cu toate valorile ei ar fi fost doar un alt capitol uitat din istoria continentului european. Însă prin faptul că a reușit să încorporeze și să remodeleze valorile clasicismului roman, redistribuindu-le în notă proprie, creștinismul i-a făcut acestuia un serviciu care trece peste veacuri și care reprezintă nici mai mult, nici mai puțin, decât însăși garanția continuității lumii romane în plan spiritual.

Prin organizarea din punct de vedere administrativ, prin preluarea și transformarea unor instituții seculare tradiționale ale Imperiului, prin înglobarea unei simbolistici religioase aparținând lumii romane, Biserica (cel puțin cea din Apus) a reușit să transforme moștenirea culturală a clasicismului latin într-un produs digerabil pentru o Europă aflată la sfârșitul antichității târzii în plin proces de disoluție. Grație acestui fapt, instituția Bisericii a reprezentat nu doar un pol de stabilitate atât de necesar în contextul Epocii Întunecate, dar a constituit și liantul care a asigurat reunificarea la nivel cultural a lumii europene și reconcilierea acesteia cu moștenirea sa romană.

Astfel, se poate postula existența unei simbioze între *mundus-ul* roman și viziunea creștină. Cu toate acestea, în primii ani de existență a Bisericii creștine nimeni nu ar fi putut să întrevadă un astfel de raport. Într-o vreme în care creștinismul era privit din punct de vedere politic doar ca o mișcare întemeiată de un fost condamnat la crucificare, prea puțini ar fi fost cei care ar fi scontat o astfel de evoluție ulterioară a evenimentelor. Și totuși, inexplicabilul s-a produs, cele două lumi, aparent antagonice, s-au unit într-un efort comun ce a avut ca finalitate nașterea unei noi lumi și așezarea fundamentelor a ceea ce astăzi numim *constructul european*.

Această apropiere este rezultatul unei evoluții treptate, derulată pe parcursul a trei veacuri, perioadă în care cele două entități s-au tatonat reciproc și s-au influențat în moduri pe care astăzi doar cu greu le putem bănuși. În ciuda numeroaselor cercetări care s-au făcut în această direcție, rămân în continuare o serie de întrebări de al căror răspuns depinde înțelegerea creștinismului

european. Care au fost factorii care au stat la baza acestei evoluții? Ce procese istorice au favorizat aceste transformări? În ce mod s-au intercondiționat creștinismul și viziunea romană?

Lucrarea de față încearcă să exploreze posibile răspunsuri la aceste întrebări, aplicate în cazul particular al provinciei romane Pannonia și pornind de la realitățile evocate de descoperirile arheologice. Deși nu este o lucrare de arheologie, ea se sprijină pe indiciile oferite de această disciplină, care sunt de natură să aducă o nouă lumină în ceea ce privește evoluția creștinismului într-o epocă în care sursele alternative de informare, adică izvoarele scrise, oferă prea puține date privitoare la situația din această provincie, din diverse motive. Prin urmare, una dintre metodele de lucru este reprezentată de continua comparare a datelor arheologice cu elementele oferite de sursele istorice scrise și care se referă la situația generală a creștinismului din Imperiu, încercând astfel să determinăm care a fost evoluția creștinismului pannonian în contextul larg al istoriei bisericești a secolelor II-IV.

De ce Pannonia? Răspunsul este unul foarte simplu. Pentru că Pannonia oferă un foarte bogat repertoriu arheologic, constant actualizat grație unor campanii sistematice de cercetare arheologică. Pe baza acestor descoperiri se poate contura o imagine destul de amplă în ceea ce privește evoluția societății creștine în această zonă. Pe de altă parte, Pannonia reprezintă un caz concret de provincie central europeană, a cărei evoluție sub aspectul istoriei creștinismului ar putea fi simptomatic și pentru alte provincii din această parte a Imperiului Roman, deci inclusiv pentru o parte din teritoriul actual al țării noastre.

CAPITOLUL I: Începutul procesului de încreștinare în Pannonia

I.1 Armata romană – factor primar în răspândirea creștinismului

I.2 Dovezi materiale ale prezenței creștinismului primar în zonele ocupate de trupele africane și siriene

O veche tradiție pune prima marturie a existenței religiei creștine pe teritoriul Pannoniei pe seama unei legiuni care a luptat pe frontul marcomanic la sfârșitul celui de-al doilea secol. Este vorba despre Legiunea XII Fulminata, mai precis de o vexilație din cadrul acestei unități, care a fost staționată în zona frontierei estice a Imperiului înainte de sosirea sa în Pannonia. Deși respectiva tradiție ridică o serie de probleme din punct de vedere al interpretării istorice, unii autori fiind de părere că Miracolul ploii, episodul în jurul căruia a fost clădită această relatare, nu este altceva decât o interpretare în cheie creștină a unei tradiții mai vechi, de origine păgână, simpla existență a unei astfel de ipoteze este de natură să îndreptățească o încercarea de explorare a posibilității ca unele dintre trupele romane să fi acționat ca factori de încreștinare în zona Pannoniei. Pe fondul desfășurării conflictului marcomanic din deceniul al optulea al

secolului II, în zona Pannoniei au fost aduse o serie întreaga de unități militare din Orient, unele dintre acestea provenind din zone destul de puternic încreștinate la acea dată, precum Palestina, Siria sau, în anumite cazuri, Nordul Africii.

O parte dintre aceste trupe, precum Legiunea XII au fost relocate doar temporar, în vreme ce altele au fost staționate un timp mai îndelungat, în special în zona de la frontiera dunăreană. Făcând o analiză a proveninței acestor legiuni și auxiliii se poate teoretiza posibilitatea existenței în rândurile lor inclusiv a unor elemente creștine, care să fi contribuit în oarecare măsură la primul contact pe care Pannonia l-a avut cu creștinismul. Bazându-ne strict pe zona din care au fost aduse trupele de pe teritoriul Pannoniei în toată această perioadă, am ajuns la concluzia că, pe lângă Legiunea XII Fulminata, mai există un număr de alte două legiuni, V Macedonica, și I Italica, care în deceniile anterioare așezării lor pe limesul pannonic fuseseră staționate în Iudeea în timpul revoltei iudaice condusă de Bar Kochba. Este posibil, de asemenea, ca o vexilație a Legiunii XI Claudia, de asemenea participantă la războiul iudaic, să fi fost temporar dispusă la aceeași frontieră.

Pe lângă legiuni, mai există un număr destul de important de trupe auxiliare, compuse în special din sirieni, dar și din africani, care au rămas vreme de câteva secole în zona Pannoniei și care ar fi putut avea o influență în ceea ce privește răspândirea creștinismului în provincie.

Ținând, totuși, seama că ne aflăm cu periodizarea la sfârșitul celui de-al doilea secol, se naște întrebarea firească dacă ar fi fost posibil ca elemente creștine să fi existat cu adevărat în rândul acestor trupe, știut fiind faptul că religia creștină era interzisă în societatea romană. Răspunsul la această întrebare este greu de tranșat în mod categoric. Într-adevăr, legile romane anticreștine, emise începând cu epoca lui Traian erau de dată relativ recentă și există o posibilitate mare ca aceste legi să fi funcționat ca un deterrent pentru prezența elementelor creștine în armata romană.

În ciuda acestei evidențe, există o serie de dovezi, de dată recentă care ne îndreptățesc să luăm măcar ipotetic în calcul faptul că lucrurile ar fi putut să fie diferite. Descoperirea unei basilici creștine de secol trei chiar în interiorul castrului de la Megiddo al unei legiuni romane, VI Ferrata, ar putea sugera ca religia creștină era tolerată în cazul trupelor din provinciile orientale. De asemenea, chiar simpla evocare a posibilității existenței creștinilor în Legiunea XII Fulminata, teorie în mod clar elaborată pe la sfârșitul secolului al II-lea, ar putea constitui un al punct de sprijin al acestei ipoteze.

Ipoteza pare să fie întărită și de descoperirile arheologice de pe teritoriul Pannoniei, mai ales din zona castrelor unde au fost staționate o parte dintre trupele aduse din Orient. Astfel, la Matrica și Intercisa, pe limesul dunărean, au fost descoperite o serie de obiecte clar de factură creștină, având decorațiuni specifice și care ar fi putut avea legătură cu trupele auxiliare de orientali staționate în aceste castre. Cu toate acestea, numărul relativ mic de astfel de obiecte, precum și imposibilitatea de a le data cu precizie, nu oferă suficiente date care să ne convingă de faptul că

religia creștină a pătruns în Pannonia mai înainte de sfârșitul secolului al II-lea sau că unitățile militare romane au jucat un rol în această posibilă evoluție a situației.

CAPITOLUL II: Repere istorice ale evoluției creștinismului în secolul al III-lea

II.1 Revigorarea economică a Pannoniei și venirea primilor coloniști din Orient, ca premisă a începuturilor încreștinării

II.2 Influența dezvoltării economice din secolul al III-lea în consolidarea creștinismului Pannonian

II.3 Urme materiale ale începuturilor vieții creștine în Pannonia

II.4 Așezările creștine din zona lacului Balaton, centre misionare pentru zonele învecinate

Sfârșitul crizei marcomanice va aduce cu sine o nouă epocă de prosperitate pentru provincia Pannonia. Încetarea ostilităților și implicit scoaterea centrului provinciei de sub amenințarea invaziei populațiilor de la frontieră a însemnat din punct de vedere practic recuperarea Pannoniei pentru scopul său economic principal, agricultura. Epoca de la începutul secolului al treilea va fi martora unei creșteri importante a ponderii acestui domeniu în economia Imperiului, iar Pannonia cu terenurile sale mănoase nu putea să facă notă discordantă din acest punct de vedere.

Pentru a rezolva problema specialiștilor din acest domeniu, autoritățile romane vor apela așa cum indică dovezile pe care le avem la dispoziție, la coloniști aduși din zona Siriei. Elementele epigrafice ale începutului de secol al treilea indică o creștere abundentă a inscripțiilor puse pe seama unor astfel de coloniști, dintre care o parte destul de însemnată îndeplinesc două condiții foarte importante: provin din zonele rurale agricole ale provinciei orientale și, din ceea ce ne putem da seama, au o condiție materială bună. Aceste elemente ar putea să ne ducă cu gândul la faptul că unii dintre nou veniții în provincia Pannonia aveau o putere economică suficientă pentru a întemeia latifundii în această zonă.

Un fapt deosebit de interesant este acela că în aceeași perioadă o serie de așezări agricole de tip latifundia par să înflorească într-unele dintre cele mai fecunde areale din punct de vedere pedologic, în special în zona lacului Balaton.

În ceea ce privește studiul nostru, ne rețin atenția pentru această perioadă două astfel de așezări: Triciana și Valcum. Campaniile arheologice desfășurate în perimetrul acestor așezări au scos la lumină o serie de obiecte de factură creștină, care ar putea fi datate cel mai devreme în prima parte a secolului al treilea. Conform specificului lor, aceste obiecte par să fi făcut parte din inventarul unor basilici, fiind vorba despre obiecte folosite în cadrul cultului, precum lingurițe de împărtășanie, vase pentru uz liturgic, precum și recipiente pentru păstrarea relicvelor. În aceleași locații, lucrările arheologice au scos la iveală și prezența ruinelor unor posibile basilici. Din păcate, specificul arhitectonic al epocii este prea ambiguu pentru a putea concluziona în mod ferm că respectivele ruine sunt indubitabil lăcașuri de cult.

Cu toate acestea, prezența unor astfel de obiecte de cult, în combinație cu posibila existență a unor basilici, ne permite să avansăm ipoteza existenței în aceste așezări a unor comunități creștine. În același context, surprinde faptul că în interiorul așezărilor nu au fost descoperite urme de edificii de cult păgâne. Ipoteza avansată de lucrare este că acesta este un semn al faptului că aceste două centre de latifundie ar fi putut să fie populate exclusiv de creștini. Există o posibilitate ca lucrurile să fi stat astfel, dată fiind caracteristica acestei comunități, formată probabil doar din familia proprietară a latifundiei și sistemul lor de clienți, respectiv sclavii și libertii.

Calculul estimativ arată faptul că aceste comunități ar fi putut avea un număr suficient de mare de creștini pentru a deveni ulterior puncte de pornire pentru eventuale misiuni de convertire a populației din zonă.

CAPITOLUL III: Evoluția creștinismului în contextul lumii militarizate de la frontiera Dunării până la sfârșitul secolului al III-lea

III.1 Manifestările creștinismului în mediul militar și civil al frontierei

III.2 Dovezi materiale ale existenței creștinismului în așezările civile de pe frontieră

III.3 Dovezi materiale ale existenței creștinismului în așezările militare de pe frontieră

III.4 Dovezi materiale privind creștinismul sincretic al soldaților

III.5 Concluzii privind evoluția creștinismului în Pannonia în secolul al III-lea și prima parte a secolului al IV-lea

Secolul al treilea va aduce cu sine și evoluția viețuirii creștine în zona de frontieră a Dunării. Încercările Imperiului Roman de fortificare a limesului danubian s-au tradus prin crearea unui aflus de trupe aduse din toate colțurile lumii romane în acest scop. Din perspectiva studiului nostru, ne atrag atenția cu precădere trupele orientale, din zona Siriei și Iudeii, dat fiind faptul că între acești soldați este cel mai probabil să regăsim și creștini.

O analiză a materialelor arheologice descoperite în zona castrului ocupate de aceste trupe este de natură să ne convingă asupra faptului că, într-adevăr, după venirea orientalilor în sectorul de frontieră dăunăreană a Pannoniei, viața creștină începe să cunoască un proces de dezvoltare. La această situație contribuie, cel mai probabil și faptul că, grație reformelor pe care împăratul Septimius Severus le face la nivelul armatei, soldații au, începând din secolul al III-lea posibilitatea să se căsătorească chiar pe durata stagiului în legiune. Acest privilegiu fusese acordat anterior doar ofițerilor. Grație acestei situații, la numărul efectiv al soldaților se va adăuga și cel reprezentând familia acestora, și astfel numărul orientalilor care ajung în Pannonia este destul de mare, crescând, așadar, posibilitatea ca în rândul lor să fi existat și creștini civili.

Despre faptul că au existat în rândul civililor veniți din Orient în Pannonia și creștini, stau mărturie o serie de descoperiri arheologice. Așa cum se știe, în structura frontierei romane, castrul, așezarea militară, era dublat de o așezare civilă denumită canaba. Pe frontiera pannoniană a Dunării, în mare parte dintre canabele locuite de populație siriană, precum cele de la Intercisa sau Brigetio, au fost descoperite piese de factură creștină, precum și lăcașuri de cult, fapt care indică prezența creștinilor în aceste așezări civile.

Pe de altă parte, în așezările militare de pe frontieră, chiar și acolo unde majoritatea trupelor sunt compuse din orientali, nu sunt regăsite decât foarte puține piese creștine datând din această perioadă, fapt care ar putea să indice o toleranță redusă pentru religia creștină în acest mediu militar. Totuși, acest lucru nu înseamnă că creștinismul nu a existat și în rândul trupelor, mai ales că una dintre descoperiri, o țigla descoperită într-un astfel de castru și care are incizat un omagiu adus unor martiri creștini din rândul trupelor, martirizați, cel mai probabil, pe vremea lui Dioclețian, constituie un sprijin major pentru această ipoteză.

Cel mai probabil, în secolul al III-lea, creștinii din armată preferă să își păstreze acest statut secret, de teama consecințelor. Nu este exclusă nici ipoteza ca, măcar o parte dintre soldați, să fi fost atrași în oarecare măsură de creștinism, mai ales de perspectiva sa eshatologică, dar să fi profesat această religie alături de alte credințe, în special mithraism și culte grecești de mistere. O serie de piese foarte interesante, descoperite în aceste așezări, ar putea susține această ipoteză a unei viziuni sincretice a acestor soldați. De asemenea, în acest capitol, luăm în calcul și posibilitatea ca unii dintre creștinii proveniți din rândul soldaților să fi avut un statut de catehumeni pe întreaga durată a serviciului militar, fără a fi fost, așadar, botezați. Aceste ultime două ipoteze ar putea fi valabile mai ales referitor la unii soldați provenind din zonele europene ale Imperiului și care au luat contact cu religia creștină prin intermediul colegilor lor orientali.

O întrebare importantă căreia se încearcă să i se dea un răspuns este cea legată de posibilitatea ca soldații creștini din Pannonia să fi acționat și ca misionari, răspândind creștinismul în provincie. În acest caz, concluzia cercetării este aceea că ar fi greu de crezut că acești soldați puteau să desfășoare activitate de propovăduire în rândul populației civile a provinciei. Această activitate, dacă a existat, trebuie să fi fost exclusiv orientată cel mult către colegii lor de arme.

CAPITOLUL IV: Procesul de organizare instituțională a Bisericii din Pannonia în secolul al IV-lea

IV.1 Începuturile organizării vieții bisericești

IV.2 Primele episcopii atestate în Pannonia, înainte de 313

IV.3 Episcopii nou înființate, după 313

IV.4 Controversa ariană în Pannonia

IV.5 Mărturiile arheologice ale pro-ariansmului pannonian din secolul al IV-lea

IV.6 Noile comunități creștine din secolul al IV-lea, evoluție naturală sau încreștinare forțată?

IV.7 Comunități creștine nou apărute după anul 313 în Pannonia

IV.8 Comunități din zonele cu continuitate a viețuirii din secolul al III-lea

Cel mai probabil, în prima sa perioadă, creștinismul pannonian, fie că este vorba despre cel de la frontieră, fie că vorbim despre cel din interiorul provinciei, nu a beneficiat de o organizare foarte strictă, ierarhică. Așa cum indică descoperirile arheologice, nu avem posibilitatea să luăm în considerare existența unor episcopii în această provincie mai înainte de a doua jumătate a secolului al III-lea. În ciuda acestui fapt, nu este exclus ca, la fel cum s-a întâmplat și în alte provincii ale Imperiului roman, în Pannonia să fi existat și funcționat instituția horepiscopatului. Ținând cont de faptul că, pentru această perioadă, mărturiile arheologice vorbesc despre un mod de manifestare al creștinilor din micile comunități din provincie, apropiat de cel al comunităților creștine din provinciile mai intens creștinate, este de crezut faptul că a existat o formă de organizare pe verticală, menită să asigure această unitate de credință. Din păcate, în lipsa unor dovezi concrete, această posibilitate rămâne la stadiul de ipoteză.

Cauza probabilă a acestei situații pare a avea legătură cu ruptura spațială între creștinismul din Pannonia și zona mult mai intens creștinată a Imperiului, de la Dunărea de jos. Abia din a doua jumătate a secolului al III-lea, atunci când creștinismul își desăvârșește pătrunderea către cursul mijlociu al Dunării, se pot observa primele semne ale organizării unor episcopii. Nu întâmplător, acestea apar în orașele importante din estul provinciei, precum Cibalae sau Sirmium, iar primele lor atestări apar în contextul persecuțiilor lui Valerian și Decius, așadar înainte de anul 260.

Tot în aceeași perioadă sunt atestate episcopii și în partea apuseană a provinciei, așa cum a fost cazul episcopiei de Poetovio sau a celei de Siscia. Apariția episcopiiilor din vestul provinciei ar trebui, probabil, pusă în legătură cu extinderea creștinismului dinspre Roma către Pannonia. Analizând evoluția episcopiiilor pannoniene se poate descoperi un fapt remarcabil: în vreme ce episcopiiile din partea estică a provinciei au ca titulari episcopi de origine greacă, cele din vestul Pannoniei sunt conduse de episcopi latini. S-ar putea ca această polarizare să fi constituit chiar motivul pentru care, falia care avea să despartă, în cele din urmă lumea creștină răsăriteană de cea apuseană, trecea chiar prin interiorul provinciei Pannonia.

Libertatea de manifestare pentru creștinism, survenită după anul 313, avea să aducă cu sine înființarea unor noi episcopii, în cele mai importante orașe ale provinciei. Rând pe rând Aquincum, Sopianae sau Savaria se vor adăuga și ele pe lista orașelor sedii episcopale.

Aceeași epocă, de după anul 313 avea să fie martora unui context special, dat fiind faptul că provincia Pannonia devine una dintre zonele cele mai disputate în cadrul înfruntării care a avut loc între ortodoxie și arianism, după Sinodul de la Niceea. În această perioadă, Pannonia s-a manifestat ca o provincie puternic controlată de partida ariană. Probabil pentru această situație a fost responsabilă, cel puțin în parte, prezența lui Arius în zonă, în perioada exilului său din Iliricum. Este sigur faptul că o serie de episcopi pannonieni, precum Germinius de Sirmium, Valens de Mursa și Ursacius de Singidunum (chiar dacă Singidunum nu făcea parte din provincia Pannonia se afla la granița cu aceasta) au făcut parte din cercul de apropiați ai lui Arius, participanți la diferite sinoade ariene și care au încercat să impună arianismul nu doar în provincie, ci și să influențeze optica imperială în legătură cu acest subiect. Arianismul a fost definitiv lichidat în Pannonia abia în deceniul opt al secolului al IV-lea, odată cu implicarea episcopului Ambrosius de Mediolanum în această dispută. Cel mai probabil, acest episod va însemna și intrarea provinciei Pannonia, în mod decisiv, în sfera de influență a Bisericii romane.

Reverberațiile istorice ale disputei ariene se reflectă în materialul arheologic din Pannonia sub forma unei serii de descoperiri care atestă faptul că Arius s-a bucurat aici de o largă susținere din partea maselor, dovadă pentru aceasta mai multe imagini gravate în teracotă care îl înfățișează în ipostază de sfânt.

Tot perioada de după anul 313 a creat cadrul pentru apariția unor noi comunități creștine, în vreme ce altele, mai vechi, vor ieși abia de acum la lumină pe scena istoriei.

CAPITOLUL V: Transformări ale mentalității comunității creștine din Pannonia

V.1 Schimbări în tipologia obiectelor creștine de uz curent în secolul al IV-lea

V.2 Transformări ale ritualului funerar creștin în Pannonia secolului al IV-lea

Epoca cuprinsă între anul 313 și finalul secolului al IV-lea a însemnat pentru provincia Pannonia o epocă de transformare din toate punctele de vedere. În ceea ce privește Biserica, trebuie subliniat faptul că această epocă reprezintă și în această provincie, ca și în alte locuri din Imperiu, perioada în care păgânii încep să se convertească la creștinism. Probabil că acest fenomen a adus cu sine și o scădere în ceea ce privește spiritul comunitar care a caracterizat primele comunități creștine, din secolul anterior.

Așa cum indică toate datele arheologice pe care le avem, Biserica își continuă procesul de dezvoltare, instituția ecleziastică devenind de acum o prezență indiscutabilă și foarte influentă în provincie. În această epocă apar basilici cu o arhitectonică impresionantă, existând chiar mai multe, în același timp, în orașele mai însemnate. Totodată, creștinismul pannonian este puternic cuplat la întregul fenomen creștin din imperiu. Așa cum arată o serie de descoperiri arheologice, creștinii din această provincie participă la pelerinaje spre cele mai sfinte locuri ale lumii creștine din secolul al IV-lea, precum Ierusalimul sau izvorul de la Abu Menas, din Egipt.

Tot în această perioadă se remarcă existența unui important aflux de bunuri cu caracter creștin, în special materiale folosite în scop liturgic, aceste bunuri fiind importate în Pannonia din diverse provincii, unde erau produse. Aceste piese, precum opaițe și candelabre, vase liturgice, obiecte de decor, în special piese metalice, fac parte din categoria obiectelor de lux, semn al faptului că Biserica din provincie avea nu doar o viață liturgică foarte activă, dar și o situație materială înfloritoare. Nu mai puțin adevărat este faptul că există și zone din provincie unde descoperirile arheologice sunt mai degrabă sărăcăcioase, posibil semn al faptului că, dintr-un motiv sau altul în aceste zone nu au ajuns astfel de piese. Surprinde, totuși, în cazul acestor areale faptul că, în lipsa obiectelor necesare pentru cult, provenind din importuri, atelierile locale se organizează pentru a furniza un inventar de vase cu scop liturgic bisericilor. Este vorba despre piese realizate mai ales din ceramică.

Un alt aspect al evoluției creștinismului din provincie este dat de transformările care au loc la nivelul ritualului funerar. Secolul al IV-lea este veacul în care cultul funerar capătă noi conotații, făcându-se trecerea de la viziunea iudaică sau cea romană asupra morții la o nouă optică, specific creștină. În această epocă sunt organizate primele cimitire creștine, care au în centrul lor elemente legate de cultul martirilor, precum martyrioane sau mausolee. Diferența între cele două categorii este dată de regimul lor de folosire.

Martyrionul este locul unde sunt depuse relicvele unui martir, adesea după ce au fost translatare din locul în care acesta fusese îngropat inițial după jertfa sa. În jurul martyrionului se organizează, cel mai adesea, cimitirul de înhumație, cu mormintele dispuse relativ circular.

Pe de altă parte, mausoleul reprezintă o construcție în care, alături de relicvele martirului sunt înmormântați membri ai unei familii înstărite sau, uneori, așa cum indică datele arheologice, membri ai unor confrerii.

Acest tip de construcții, mai ales martyrionele, vor deveni, în timp, locuri de venerație și pelerinaj.

O transformare foarte spectaculoasă din perspectiva ritualului funerar este legată și de poziționarea mormintelor de înhumație, care, din această perioadă încep să fie orientate pe direcția est-vest. Cauzele obiective ale acestei transformări sunt greu de determinat, însă ele ar putea fi în legătură cu viziunea asupra simbolismului solar. Creștinismul a integrat în viziunea sa în perioada secolului al IV-lea, poate chiar de la sfârșitul secolului al III-lea, elemente legate de simbolismul solar. Probabil că această atitudine a fost rezultatul încercărilor de a găsi un limbaj comun cu cultele de mistere, în vederea facilitării convertirii la creștinism a membrilor acestora.

Partea de final a acestei lucrări se ocupă tocmai cu prezentarea și interpretarea unor situații de acest tip, așa cum transpar ele din ritul funerar. O serie de morminte descoperite pe teritoriul provinciei prezintă caracteristici eterogene, atât creștine, cât și păgâne, semn probabil al faptului că lumea creștină a oferit, din acest punct de vedere, serioase concesii pentru păgânii convertiți.

CONCLUZII

Creștinismul primelor patru veacuri în Pannonia a cunoscut o evoluție spectaculoasă, chiar neașteptată, dacă este să ne raportăm la ceea ce în general istoriografia cunoaște despre apariția și dezvoltarea creștinismului în provinciile dunărene ale Imperiului Roman. Dezvoltându-se la intersecția dintre cele două civilizații care au conturat caracterul istoric al Imperiului, creștinismul pannonian a beneficiat de o dublă ascendență, orientală în prima sa fază și mai apoi romană.

Debutul viețuirii creștine în provincie beneficiază de pe urma transformărilor produse cu ocazia derulării conflictului marcomanic și mai ales a păcii care s-a instaurat după acesta, la sfârșitul secolului al II-lea.

În primă fază, trupele din provinciile orientale și din nordul Africii care sunt aduse pentru a contracara amenințarea asupra frontierei dunărene, par să poarte cu ele primii germeni ai creștinismului, sub forma soldaților încreștinați care sosesc împreună cu legiunile din Orient, dar mai ales cu cohortele auxiliare formate sau cantonate în zonele cu o viețuire creștină intensă.

Pacea care s-a așezat temporar în provincie a făcut ca aceasta să poată să fie recuperată pentru sistemul agricol al Imperiului, fapt care la rândul său a dus la venirea în zonă a coloniștilor specializați în producția agricolă din zona Siriei. Unii dintre aceștia au adus cu ei creștinismul, întemeind, pe malul lacului Balaton nu doar latifundii prospere, ci și primele centre creștine din provincie. Acestea au constituit, totodată și primele nuclee misionare în zonă, contribuind decisiv la evoluția creștinismului în întreaga provincie. Viețuirea creștină din Pannonia primei jumătăți a secolului al III-lea a beneficiat de politica de toleranță religioasă care s-a manifestat sub dinastia Severilor.

În aceeași perioadă, fenomenul venirii masive a orientalilor sirieni în provincie se va manifesta și în zona frontierei militarizate a Dunării. Aici, pe lângă soldații din legiunile și auxiliile de pe limes, sosesc și un mare număr de civili, care întemeiază în așezările de pe lângă castrele militare primele comunități creștine articulate. Creștinismul se manifestă în această perioadă atât în comunitățile civile de la limes, cât și în cele militare.

Începutul secolului al patrulea aduce cu el și conectarea creștinismului pannonian, de acum vechi de mai bine de jumătate de secol, cu marea masă a lumii creștine, prin intermediul liniilor terestre de comunicații stabilite de-a lungul Dunării și a râului Drava. Până la acea dată, comunitățile creștine din Pannonia, datorită apariției lor subite prin colonizarea sirienilor, erau deconectate în mod fizic de restul lumii creștine, fapt care a dus la dezvoltarea unei organizări administrative proprii, organizare centrată pe instituția horepiscopatului. Această relativă independență a comunităților pannoniene, deși nu a produs ruperea efectivă de corpul doctrinar al Bisericii, a avut ca efect ulterior aderarea masivă a provinciei la arianism și îndepărtarea de ortodoxie, până aproape de sfârșitul secolului al IV-lea. În contextul conflictului dintre arianism și ortodoxie se remarcă în Pannonia o serie de descoperiri arheologice ce vorbesc despre amploarea pe care o luase arianismul și cultul lui Arius pe teritoriul provinciei.

În toată perioada de după legiferarea creștinismului prin Edictul de la Mediolanum, provincia Pannonia se remarcă printr-o creștere constantă a organizării bisericești. Aceasta este perioada în care apar o serie de noi episcopii și este documentată arheologic existența mai multor parohii. Cunoaștem acest lucru datorită creșterii volumului de materiale arheologice din categoria bunurilor de uz cultic. Faptul că majoritatea acestor bunuri provin din alte provincii ale Imperiului Roman, atestă conexarea Pannoniei la fenomenul creștin global.

În ciuda debutului său timpuriu și a numeroaselor sinteze care i-au adus un indiscutabil rafinament, creștinismul din Pannonia nu va rezista contactului cu populațiile migratoare care vor invada provincia, începând cu finele secolului al IV-lea. Puținele comunități care își vor continua existența, precum comunitatea din zona Fenekpusta-Keszthely nu vor avea forța necesară pentru a influența din punct de vedere spiritual barbarii ce se vor succeda în ritm rapid în zona acestei provincii.

Cu toate acestea, moștenirea creștină a Pannoniei va dăinui mult după această dată, fiind purtată în lumea apuseană grație diasporei din această provincie, influențând profund evoluția culturală europeană.

BIBLIOGRAFIE

SURSE ȘI IZVOARE PRIMARE

Acta Primorum Martyrum Sincera Et Selecta, ed. Thierry Ruinart, Augsburg, 1803.

Acta Sanctorum, Analecta Bollandiana, Paris, 1882.

Biblia sau Sfânta Scriptură, Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.

Corpus Inscriptionum Latinarum, ed. Theodor Mommsen, vol. III, Inscriptiones Asiae, provinciarum Europae Graecarum, Illyrici Latinae, Academia Regia Borussica, Berlin, 1873.

Corpus Inscriptionum Latinarum, ed. Theodor Mommsen, vol. V, Inscriptiones Galliae Cisalpinae Latinae, Academia Regia Borussica, Berlin, 1872.

Mosaicarum et romanarum legum collatio, ed. Moses Hyamson, W.S. Hein, Getzville, 1997.

Notitia Dignitatum, ed. Robert Ireland, Teubner Verlag, Leipzig, 1999.

The Acts of the Martyrs, ed. Herbert Musurillo, Clarendon Press, Oxford, 1972.

AUTORI ANTICI

*** *Actele proconsulare ale Sfântului Ciprian*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 11 – Actele martirice], traducere și note pr.prof. Ioan Rămureanu, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.

*** *Epistola lui Barnaba*, [Scrierile Părinților Apostolici], traducere note și indici Pr. Dr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.

*** *Historia Augusta*, CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014.

*** *Les Constitutions apostoliques*, Introduction, traduction et notes par Marcel Metzger, professeur à la faculté de théologie catholique de Strasbourg, CERF, 1992.

AMMIANUS MARCELLINUS, *Rerum Gestarum Libri qui Supersunt*, ed. Wolfgang Seyfarth et. all., De Gruyter, Berlin, 1978.

ATHENAGORAS DIN ATENA, *Legatio pro christianis*, ed. Miroslav Marcovic, De Gruyter, 2015.

CLEMENT AL ALEXANDRIEI, *Pedagogul*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 4], traducere, cuvânt înainte, note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.

CLEMENT AL ALEXANDRIEI, *Protrepticus*, Beloved Publishing, Pickerington, 2016.

CLEMENT AL ALEXANDRIEI, *Stromatele(Scrieri II)*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 5], traducere, cuvânt înainte, note și indici de Pr. Dumitru Fecioru, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1982.

DIO CASSIUS, *Historia Romana*, traducere de Earnest Cary, Herbert B. Foster, Loeb Classical Library 83. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1917.

EUSEBIU de Cezareea, *Istoria Bisericească*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 13], traducere, cuvânt înainte, note și indici de Pr. Prof. Teodor Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune, București, 1987.

FILOSTORGIU, *Istoria Bisericească*, (trad. D. Garofeanu), ed. Polirom, Iași, 2012.

IUSTIN MARTIRUL, *Apologia întâi pentru creștini*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 2], traducere, introducere, note și indici de Pr. Prof. T. Bodogae, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980.

IUSTIN MARTIRUL, *Dialog cu iudeul Tryfon*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 2], traducere, introducere, note și indici de Pr. Prof. T. Bodogae, et. all.), Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1980.

LACTANTIUS, *De Mortibus Persecutorum*, ed. Amarcord, Timișoara, 2000.

PLINIUS, *Historia Naturalis*, trad. Ioana Costa, Tudor Dinu, ed. Polirom, Iași, 2005.

SFÂNTUL CIPRIAN al Cartaginei, *Epistole*, trad. Ion Diconescu, Ovidiu Pop, ed. Sophia, 2011.

SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Cuvântare la Sfânta muceniță Drosida*, [colecția Patrologia Graeca], ed. J.P. Migne, vol. 50.

SFÂNTUL IRINEU DE LYON, *Contra ereziilor*, traducere, introducere și note Petru Molodeț, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2 vol., 2016-2017.

SOCRATES SCHOLASTICUS, *Historia Ecclesiastica*, ed. Henry Bohn, London, 1853.

SULPICIUS SEVERUS, *Vita Martini*, ed. Philip Burton, Oxford University Press, Oxford, 2017.

TERTULLIAN, *De cultu feminarum*, online http://www.tertullian.org/works/de_cultu_feminarum.htm#manuscripts.

TERTULLIAN, *De Praescriptione Haereticorum Ad Martyras: Ad Scapulam*, Forgotten Books, 2015.

TERTULLIAN, *Apologeticum*, [colecția Părinți și scriitori bisericești, vol. 3], traducere, cuvânt înainte, note și indici de Prof. Nicolae Chițescu et.all, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.

TERTULLIAN, *De Baptismo*, în „Tertullian’s Homily on the Baptism”, ediție bilingvă latină și engleză, trad. Ernest Evans, Londra, 1964.

TERTULLIAN, *Liber apologeticus (Apologia)*, Nabu Press, Charleston, 2011.

TERTULLIAN, *Liber ad Scapullam*, online [tertullian.org/works/ad_scapulam.html](http://www.tertullian.org/works/ad_scapulam.html).

VICTORINUS de Poetovio, *Scolia in Apocalypsin Beati Joannis*, [colecția Bibliotheca veterum patrum antiquorumque scriptorum ecclesiasticorum Graeco-latina, vol. 4], Roma, 1768.

ZOSIMUS, *Historia nova*, ed. L. Mendhelsson, Leipzig, 1887.

CĂRȚI

ALFÖLDY, Geza, *Noricum*, Routledge and Kegan Paul, London, 1974.

ALRAM-STERN, Eva/ Hauer-Prost, Maria, *Die römischen Lampen aus Carnuntum*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien, 1989.

ALVAR, Jaime, *Romanising Oriental Gods: Myth, Salvation and Ethics in the Cults of Cybele, Isis and Mithras*, Brill, Leiden-Boston, 2008.

BAKELS, Corrie C., *The Western European Loess Belt: Agrarian History 5300 BC – 1000 AD*, Springer, New York, 2009.

BAKER-BRIAN, Nic, *Manichaeism: An Ancient Faith Rediscovered*, T&T Clark International, London, 2011.

BALCH, David L., *Roman Domestic Art and Early House Churches*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2008.

BARDHILL, Jonathan, *Constantine, divine emperor of the christian Golden Age*, Cambridge, Cambridge University Press, 2012.

BARKÓCZI, László, *Pannonische Glasfunde in Ungarn*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.

BARNEA, Ion, *Arta creștină în România, vol.I*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

BARTON, Peter, *Geschichte des Christentums in Osterreich und Sudmitteleuropa. Bis zur Reichsteilung 395, vol I: Fruhes Christentum*, Wien: Bohlau, 1992.

BLOOM, James J., *The Jewish Revolts Against Rome, A.D. 66-135: A Military Analysis*, McFarland, Jefferson (North Carolina), 2010.

BOIN, Douglas, *Comming Out Christians in the Roman World: How the Followers of Jesus Made a Place in Caesar's Empire*, Bloomsburry Press, 2015.

BRANIȘTE, Ene, BRANIȘTE, Ecaterina, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Editura Diecezană Caransebeș, 2001.

BRANIȘTE, Ene, *Liturgica Generală*, Ed. Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2002.

BRANIȘTE, Ene, *Liturgica Specială*, București, 2005.

BROWN, Peter, *The Ransom of the Soul: Afterlife and Wealth in Early Western Christianity*, Harvard University Press, Cambridge, 2015.

BURKERT, Walter, *Ancient Mystery Cults*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1987.

BURNS, Thomas, *Barbarians Within the Gates of Rome*, Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis, 1994.

CAMPBELL, Leroy A., *Mithraic iconography and ideology*, Brill, Leiden, 1968.

CERAM, CW, *The March of Archaeology*, Alfred A. Knopf, New York, 1958.

CHRISTLEIN, Rainer, *Das archaologische Jahr in Bayern*, Konrad Theiss, Stuttgart, 1980.

CUMONT, Franz, *The Oriental Religions in Roman Paganism*, Open Court Publishing, Chicago, 1911.

DE ROSSI, Giovanni, *Inscriptiones christianae urbis Romae*, Libreria Pontificia, Roma, 1861 vol.1, 1888, vol.2.

DE ROSSI, Giovanni, *Roma sotterranea cristiana*, Cromolitografia pontificia, Roma, 1867.

DECOUSU, Laurence, *La perte de l'Esprit Saint et son recouvrement dans l'Eglise ancienne*, Leiden, Brill, 2015.

- DINNYÉS, István, *Pest magye régészeti topográfiája*, vol.7, Budapest, 1986.
- DION DRAGAS, George, *Ecclesiasticus II: Orthodox Icons, Saints, Feasts and Prayer*, Orthodox Research Institute, Rollinsford, 2005.
- DOSSEY, Leslie, *Peasant and Empire in Christian North Africa*, University of California Press, Berkeley, 2010.
- DRAKE, H.A., *Constantine and the Bishops: The Politics of Intolerance*, The John Hopkins University Press, London, 2000.
- DUNCAN-FLOWERS, Maggie J., *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, University of Illinois Press, Urbana, 1989.
- ELIADE, Mircea, *Istoria credințelor și ideilor religioase*, vol.I, ed. Universitas, Chișinău, 1992.
- ELIADE, Mircea, *Tratat de istorie a religiilor*, ed. Humanitas, București, 2005.
- FARLATUS, Daniel, *Ilyrricum sacrum*, Venetia, 1751.
- FINN, Thomas M., *From Death to Rebirth: Ritual and Conversion in Antiquity*, New York, Paulist Press, 1997.
- FINNEY, Paul Corby, *The Eerdmans Encyclopedia of Early Christian Art and Archaeology*, vol. 1, Grand Rapids, 2017.
- FITZ, Jenö, *Les Syriens à Intercisa*, Latomus, Bruxelles, 1972.
- FLOCA, arhid. Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, Sibiu, 2005.
- FONT, Márta/VONYÓ, Jozsef (ed.), *Pécs Története, Kronosz, Pécs, 2013*.
- FREDRICKSEN, Paula, *When Christians Were Jews: The First Generation*, Yale University Press, New Haven, 2018.
- FÜLEP, Ferenc, *Sopianae: The History of Pécs During the Roman Era, and the Problem of the Continuity of the Late Roman Population*, Budapest, 1984.
- GALVAO, Carlos, *Doctrine and Power: Theological Controversy and Christian Leadership in the Later Roman Empire*, University of California Press, 2013.
- GÁSPÁR, Dorottya, *Christianity in Roman Pannonia*, Archaeopress, Oxford, 2002.
- GÁSPÁR, Dorothy, *Römische Kästchen aus Pannonien*, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, vol.15, Budapest, 1986.

GAUDING, Madonna, *The Signs and Symbols Bible: The Definitive Guide to Mysterious Markings*, Sterling, New York, 2009.

GOLDSWORTHY, Adrian, *Pax Romana*, London, Yale University Press, 2016.

GONZALEZ, J.R., *Historia de las legiones romanas*, Almena Ediciones, Madrid, 2003.

GRAINGER, John D., *Syrian Influences in the Roman Empire to AD 300*, Routledge, New York and London, 2018.

GRANT, Michael, *The Severans: The Changed Roman Empire*, Routledge, London and New York, 1996.

GRASLUND, Anne-Sofie, *Birka IV: The Burial Customs*, Stockholm, 1981.

GREENE, Kevin, *The Archaeology of the Roman Economy*, London, 1986, pp. 138-140.

GUDEA, Nicolae, GHIURCO, Ioan, *Din istoria creștinismului la români. Mărturii arheologice*, ed. Episcopiei Ortodoxe Române a Oradiei, Oradea, 1988.

GUDEA, Nicolae, *Porolissum*, Ed. Mega, Cluj-Napoca, 2016.

HANSON, R.C.P., *The Search for the Christian Doctrine of God: The Arian Controversy 318-381*, Baker Academic, Grand Rapids, 2005.

HARNACK, Adolf, *The Expansion of Christianity in the First Three Centuries*, Wipf and Stock, Eugene, 1998.

HAYNES, Ian, *Blood of the Provinces: The Roman Auxilia and the Making of Provincial Society from Augustus to Severans*, Oxford University Press, 2013.

HEFELE, Karl Joseph/LECLERQ, Henri, *Histoire de conciles*, Paris, 1907.

HIJMANS, Steven Ernst, *Sol. The sun in the art and religions of Rome*, University Library Groeningen, Groeningen, 2009.

HUDAK, Krisztina, *Methodologic Introduction to the Pannonian Early Christian Church History*, University of Pecs, Pecs, 2019.

HURTADO, Larry, *The Earliest Christian Artifacts: Manuscripts and Christian Origins*, Eerdmans editions, 2006.

IVÁNYI, Dora, *Die pannonischen Lampen. Eine Typologische Übersicht*, Budapest, *Dissertationes Pannonicae*, ser. 2, nr. 2, 1935.

JONES, Arnold, *The Later Roman Empire, 284–602: a Social, Economic and Administrative Survey*, Johns Hopkins University, Baltimore, 1986.

JOHNES, Arnold, *The Later Roman Egypt 284-602: A Social, Economic and Administrative Survey*, Oxford, 1964.

KEPPIE, Lawrence, *The Making of the Roman Army: from Republic to Empire*, University of Oklahoma Press, London, 1998.

KLOIBER, Ämilian, *Die Gräberfelder von Lauriacum. Das Ziegelfeld*, Linz, 1957.

KONTLER, László, *A History of Hungary: Millennium in Central Europe*, Palgrave, 2006.

KOVÁCS, Péter, *Marcus Aurelius Rain Miracle and the Marcomannic Wars*, Brill, Leiden-Boston, 2009.

KUZSINSZKY, Bálint, *A Balaton környékének archaeológiája*, Budapest, 1920.

LASKARIS, Nikolaos G., *Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce*, Les Editions Historiques Stéfanos D. Basilopoulos, Paris, 2000.

LENSKI, Noel, *Failure of the Empire. Valens and the Roman State in the Fourth Century AD*, University of California, Berkeley, 2002.

LUTWAK, Edward N., *The Grand Strategy of the Roman Empire: From the First Century AD to the Third*, Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1979.

MacMULLEN, Ramsay, *Christianity and Paganism in the Fourth to Eighth Centuries*, Yale University Press, New Haven and London, 1997.

MacMULLEN, Ramsey, *Paganism in the Roman Empire*, New Haven-London, Yale University Press, 1981.

MacMULLEN, Ramsay, LANE, Eugene N., *Paganism and Christianity 100 – 425 CE*, Mineapollis, Fortress Press, 1992.

MARCHI, Giuseppe, *Monumenti delle arti cristiane primitive nella metropoli del cristianismo*, Pucinelli, Roma, 1844.

MATEI-POPESCU, Florian / ȚENȚEA, Ovidiu, *Auxilia Moesiae Superioris*, ed. Mega, Cluj-Napoca, 2018.

McLAUGHLIN, Raoul, *The Roman Empire and the Silk Routes*, Pen&Sword, Barnsley, 2016.

McNAB, Chris, *Roman Soldier Operations Manual*, Haynes Publishing, London, 2018.

MIGOTTI, Branka, *Evidence for Christianity in Roman Southern Pannonia (Northern Croatia): A Catalogue of Finds and Sites*, Oxford, Archaeopress, 1997.

MIGOTTI, Branka, *Ranokrscanska topografija na Podrucju izmedu Krke i Centine*, Zagreb, 1990.

MILLAR, Fergus, *The Emperor in the Roman World*, Duckworth, London, 2001.

MORESCHINI, Claudio, NORELLI, Enrico, *Early Christian Greek and Latin Literature*, Vol. 1, Baker Academic, 2005.

MÓCSY, András, *Pannonia and Upper Moesia: A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, Routledge, London and Boston, 1974.

MÓCSY, Andras/LÁNYI, Vera, *Die spätrömische Festung und das Gräberfeld von Tokod*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1981.

MOREY, Charles R., *The Gold-Glass Collection of the Vatican Library*, Vatican, 1959.

MULLEN, Roderic L., *The Expansion of Christianity. A Gazetteer of its First Three Centuries*, Brill, Leiden-Boston, 2005.

NÁGY, Tibor, *Die Geschichte des Christentums in Pannonien, bis zu dem Zusammenbruch des Römischen Grenzschutzes*, Budapest, 1939.

NÁGY, Levente, *Pannoniai varosok, martirok, ereklyek. Negy szenvedestortenet helyszinei nyomaban*, Pécs, 2012.

NÁGY, Levente, *Victorious Gods, Defeated Demons, Superstars and Archaeologists*, University of Pecs, Pecs, 2019.

NÁGY, Tibor, *Die Geschichte des Christentums in Pannonien bis zu dem Zusammenbruch des Römischen Grenzschutzes*, Dissertationes Pannonicae, ser.II, vol. 12, 1939.

NEGEV, Avraham/Gibson, Shimon, *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*, Continuum, New York, 2005.

NETLAND, Harold, *Encountering Religious Pluralism: The Challenge to Christian Faith & Mission*, InterVarsity Press, Downers Grove, 2001.

NOLL, Rudolf, *Frühes Christentum in Österreich : Von den Anfängen bis um 600 n. Chr.*, Deuticke, Wien, 1954.

NORTHCOTE, James Spencer, *The Roman Catacombs: A History of the Christian City Beneath Pagan Rome*, Sophia Institute Press, Manchester NH, 2017.

- ODAHL, Charles M., *Constantine and the Christian Empire*, London and New York, Routledge, 2010.
- PHANG, Sara, *The marriage of Roman soldiers (13 B.C. – A.D. 235): law and family in the imperial army*, Leiden, Brill, 2001.
- POHLSANDER, Hans, *The Emperor Constantine*, Routledge, New York, 2004.
- POKORNY, Julius, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*, Francke, Bern und München, 1959.
- RHEE, Helen, *Loving the Poor, Saving the Rich: Wealth, Poverty, and Early Christian Formation*, Baker Academics, Grand Rapids, 2012.
- ROBERTS, Helene E., *Encyclopedia of Comparative Iconography: Themes Depicted in Works of Art*, Fitzroy Dearborn, Chicago-London, 1998.
- RONCAGLIA, Carolynn E., *Northern Italy in the Roman World: From the Bronze Age to Late Antiquity*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2018.
- RUSU-PESCARU, Adriana/ALICU, Dorin, *Templele romane din Dacia, vol I*, Acta Musei Devensis, Deva, 2000.
- RUTGERS, Leonard V., *Subterranean Rome*, Leuven, Peeters, 2000.
- SAUER, Eberhardt, *The End of Paganism in the North-West Provinces of the Roman Empire: The Example of the Mithras Cult*, Tempus Reparatum, Oxford, 1996.
- SCHNABEL, Eckhardt, *Early Christian Missions*, Downers Grove, InterVarsity Press, 2004.
- SCHÖLLINGEN, Georg (ed.), *Reallexikon für Antike und Christentum*, vol. 26, 2015.
- SCHREIBER, Sandor, *Jewish Inscriptions in Hungary from the 3rd Century to 1686*, Leiden, Budapest, 1983.
- SEAR, Frank, *Roman Architecture*, Cornell University Press, New York, 1982.
- SHAQUE, Erlet, *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire*, Oxford University Press, New York, 2006.
- SHAW, Brent D., *Bringing in the Sheaves: Economy and Metaphor in the Roman World*, University of Toronto Press, 2013.
- SNYDER, Graydon F., *Ante Pacem. Archaeological Evidence of Church Life Before Constantine*, Mercer University Press, 1985.

SPAUL, John, *Cohors. The evidence for and a short history of the auxiliary infantry units of the Imperial Roman Army*, BAR Publishing, Oxford, 2000.

STARK, Rodney, *The Rise of Christianity*, Princeton University Press, New Jersey, 1996.

SYVÄNNE, Ilkka, *Military History of Late Rome, 284–361*, Pen and Sword Military, Barnsley, 2015.

TABERNEE, William, *Fake Prophecy and Poluted Sacraments: Ecclesiastical and Imperial Reactions to Montanism (Supplements to Vigilliae Christianae)*, Leiden, Brill, 2007.

TAYLOR, Donathan, *Roman Empire at War*, Barnsley, Sword and Pen, 2016.

THOMAS, Edit, *Römische Villen in Pannonien*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964.

THOMAS, Edith, *Savaria Christiana*, Szombathely, 1977.

TÓTH, Endre, *Lapidarium Savariense: Savaria római feliratos köemlékei*, Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely, 2011.

TOYNBEE, J.M.C., *Death and Burial in the Roman World*, John Hopkins University Press, Baltimore and London, 1971.

TREGGIARI, Susan, *Roman Marriage*, Oxford University Press, New York, 1991.

TURCAN, Robert, *The Gods of Ancient Rome*, Routledge, New York, 2001.

ȚENȚEA, Ovidiu, *Ex Oriente ad Danubium. The Syrian units of the Danube Frontier of the Roman Empire*, Mega Publishing House, București, 2012.

WALSH, David, *The Cult of Mithras in Late Antiquity: Developement, Decline and Demise ca. AD 270-430*, Brill, 2018.

WEBB, Mathilda, *The Churches and Catacombs of Early Christian Rome*, Sussex Academic Press, 2001.

WILLIAMS, Daniel H., *Ambrose of Milan and the End of the Nicene-Arian Conflicts*, Clarendon Press, Oxford, 1995.

WHITEHOUSE, David, *Roman Glass in the Corning Museum of Glass*, Corning, New York, 1997.

WHITTAKER, C.R., *Frontiers of the Roman Empire*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London, 1997.

WILHITE, David E., *Ancient African Christianity: An Introduction to a Unique Context and Tradition*, Routledge, London and New York, 2017.

WOLFRAM, Herwig, *History of the Goths*, University of California Press, Los Angeles, 1988.

ZEILLER, Jacques, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l'empire romain*, Paris, 1918.

ZSIDI, Paula, *Gods, soldiers and citizens in Aquinicum*, Pro Aquinico Foundation, Budapest, 1995.

STUDII ȘI ARTICOLE

ADAMS, Edward, "The Ancient Church at Megiddo: The Discovery and an Assessment of its Significance", în *The Expository Times*, Vol. 120, Part 2, 2008, pp.62-69.

AITKEN-BURT, Laura, "Rain from God(s)? How can the reliefs depicting the "Rain Miracle" from the Column of Marcus Aurelius in Rome illuminate the conflicting Christian and pagan textual accounts of this event?", în *Rosetta*, nr. 18, 2016, pp. 16-47.

ANDERSON, Virginia , "The Chronology and Function of Ceramic Unguentaria", în *American Journal of Archaeology*, nr. 91, 1987, pp. 105-122.

ANTONARAS, Tassos, "Glass Vessels in Late Byzantine Graves", în *Giving Gifts to God: Evidences of Votive Offerings in the Sanctuaries, Temples and Churches* (ed. Dejan Gjorgjievski), National Institution Museum of Kumanovo, Skopje – Kumanovo, 2017, pp.217-224.

ANTONARAS, Tassos, „Early Christian and Byzantine Glass Vessels: Forms and Uses”, în *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter, Vol. 1 Welt der Ideen, Welt der Dinge*(ed. Falko Daim, Jörg Drauschke), Schnell & Steiner, 2010, pp.383-428.

BAKAY, Kornel, „Kaposvár földjének őstörténete a legrégibb időktől a honfoglalásig”, în *Kaposvár. Várostörténeti Tanulmányok* (ed. Kanyar József), *Kaposvár*, 1975, pp. 11-62.

BARKÓCZI, László, "History of Pannonia", în *The Archaeology of Roman Pannonia*, Alfonz Lengyel/George T. Radan(ed.), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, pp. 85-124.

BARKÓCZI, László, „New Data on the History of the Late Roman Brigetio”, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 13, 1965, pp. 215-257.

BARNES, T.D., „Legislation Against the Christians”, în *Jurnal of Roman Studies*, vol.58, 1968, pp. 32-50.

BARNES, Timothy, "The Exile and Recalls of Arius", in *The Journal of Theological Studies*, vol. 60, nr.1, apr. 2009, pp.109-129.

BECK, Roger, "Ritual, Myth, Doctrine, and Initiation in the Mysteries of Mithras: New Evidence from a Cult Vessel", in *Journal of Roman Studies*, vol.90, 2000, pp. 145-180.

BERGMAN, Jan, "I overcome Fate, Fate harkens to me", in *Scripta Instituti Donneriani Aboensis*, vol.2, Fatalistic Beliefs in Religion, Folklore, and Literature, 1967, pp.35-51.

BERNDT, Susane, "The hand gesture and symbols of Sabazios", in *Opuscula. Annual of the Swedish Institutes at Athens and Rome*, II, 2018, pp. 151-168.

BERNHEIMER, Richard, "An Ancient Oriental Source of Christian Sacred Architecture", in *American Journal of Archaeology*, Vol. 43, Nr. 4, Oct. - Dec. 1939, pp. 647-668.

BIRD, Joanna, "Incense in Mithraic ritual: the evidence of the finds", in *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds* (ed. Marleen Martens, Guy de Boe), Brussel, 2004, pp.191-200.

BOHM, Thomas, „Die fruharianische Theologie und die „Datierte Synode“ von Syrmium“, in *Diacovensia XIX*, 2011, vol.1, pp.47-58.

BOLLÓK, Ádám, „Apotropaion and Burial in Early Byzantium: Some Preliminary Considerations“, in *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West* (ed. Erika Juhász), Budapest, 2013, pp. 227 – 241.

BOWERS, Paul, „Paul and the Religious Propaganda in the First Century“, in *Novum Testamentum*, vol.22, fasc.4, 1980, pp. 316-323.

BOWERSOCK, Glen, "Social and Economic History of Syria under the Roman Empire", in *Archéologie et histoire de la Syrie II: la Syrie de l'époque achéménide à l'avènement de l'Islam* (ed. J.-M. Dentzer, W. Orthmann), Saarbrücken 1989, pp. 63-80.

BOWES, Kim, "Christianization and the Rural Home", in *Journal of Early Christian Studies*, nr. 15, 2007, pp. 143-170.

BRATOZ, Rajko, „Verzeichnis der Opfer der Christerverfolgungen“, in *Diokletian und die Tetrarchie*, Alexander Demandt, Andreas Goltz, Heinrich Schlange-Schöningen (ed.), Walter de Gruyter, Berlin – New York, 2004, pp. 209-252.

BRYANT, Joseph M., "The Sect-Church Dynamic and Christian Expansion in the Roman Empire", in *The British Journal of Sociology*, vol. 44, nr. 2, 1993, pp. 303-339.

BURGER, Alice, "The late Roman cemetery at Ságvár", in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr.18, 1966, pp. 99-234.

BURGHARDT, Andrew F., "The origin of the road and city network of Roman Pannonia", în *Journal of Historical Geography*, vol. 5, ianuarie 1979, pp. 1-20.

CALDER, W. M., „Early-Christian Epitaphs from Phrygia”, în *Anatolian Studies*, vol.5, 1955, pp. 25-38.

CAMERON, Alan, "The Imperial Pontifex", în *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. 103, 2007, pp. 341-384.

CHILDRESS, J.F., "Moral Discourse About War in the Early Church" în *The Journal of Religious Ethics*, vol.12, no.1, 1984, pp. 2-18.

CLARKE, Graeme, "Third-Century Christianity", în *The Cambridge Ancient History, Volume XII: The Crisis of Empire*, Bowman, Alan (ed.), New York: Cambridge University Press. 2005, pp. 589–671.

COUNTS, Derek B., „Regum Externorum Consuetudine: The Nature and Function of Embalming in Rome”, în *Classical Antiquity*, vol. 15, nr. 2, 1996, pp. 189-202.

CSEMICZKY, Ágnes, "Das frühmittelalterliche Gräberfeld von Keszthely-Fenekpuszta", în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 11, 1961, pp. 247-305.

CURRAN, John, "From Jovian to Theodosius", în *The Cambridge Ancient History XIII: The Late Empire, A.D. 337 – 425* (ed. A. Cameron, P. Garnsey), Cambridge University Press, 1998, pp. 78-110.

CUTLER, Anthony, "The Right Hand's Cunning: Craftsmanship and the Demand for Art in Late Antiquity and the Early Middle Ages", în *Speculum*, vol. 72, nr. 4, 1997, pp. 971-994.

DAMIANOVIC, Dragan, "La pittura cimiteriale a Strbinci, antica Certissia vicino Dakovo; a proposito dell'afresco sepolcrale: pavoni, cantaro ed elementi astrali", în *Rivista di archeologia cristiana*, nr. 85, 2009, pp. 237-260.

DĂNILĂ, Nicolae, „Considerații asupra noilor materiale arheologice paleocreștine din Transilvania”, în *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-8, 1984, pp. 731-742.

DINKLER-VON SCHUBERT, Erika, „Arca und Scrinium”, în *Jahrbuch für Antike und Christentum*, nr. 23, 1980, pp. 141-157.

DÖLGER, Franz, „Christliche Grundbesitzer und heidnische Landarbeiter. Ein Ausschnitt aus der religiösen Auseinandersetzung des vierten und fünften Jahrhunderts“, în *Antike und Christentum: Kultur und religionsgeschichtliche Studien* (ed. F. Dölger), vol. 6, Aschendorff, Münster, 1976, pp. 297–320.

EDMONDS, Radcliffe G., "There and Back Again: Temporary Immortality in the Mithras Liturgy", în *Conversion and Initiation in Antiquity: shifting identities - creating change* (ed. Birgitte Bøgh, Peter Lang), Peter Lang, Frankfurt am Main, 2014, pp. 185-201.

FARAONE, Christopher A., „The Amuletic Design of the Mithraic Bull-Wounding Scene”, în *Journal of Roman Studies*, vol. 103 / 2013, pp. 96-116.

FERRURA, Antonio, „Il mitreo di Santa Prisca”, în *Bollettino della Commissione Archeologica Comunale*, nr. 68, 1948, pp. 59-96.

FISHWICK, Duncan, „On the Origin of the Rotas-Sator Square”, în *The Harvard Theological Review*, vol.57, nr.1, 1964, pp. 39-53.

FRECER, Robert, „Roman lamps of Gerulata and their role in funeral rites”, în *Zborník Slovenského národného múzea*, nr. 107, 2013, pp. 51-60.

FROTHINGHAM, A. L., „Diocletian and Mithra in the Roman Forum”, în *American Journal of Archaeology*, Vol. 18, Nr. 2 Apr. - Jun. 1914, pp. 146-155.

FÜLEP, Ferenc, „A pécsi későrómai ókeresztény mauzóleum feltárásáról”, în *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, nr. 32, 1987, pp. 31-44.

FÜLEP, Ferenc, „Adatok a pécsi székesegyház alatt húzódó csatorna kérdéséhez”, în *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 1961, pp. 59-67.

GÁBOR, Olivér, „Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopianae”, în *Studia Patristica*, vol. 73, 2014, pp. 39-59.

GARNSEY, Peter, „Legal Privilege in the Roman Empire”, în *Past & Present*, nr.41, 1968, pp. 3-24.

GÖMÖRI, János, „Grabungen auf dem Forum von Scarbantia“, în *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 38, 1986, pp. 343-396.

GORENC, Marcel/Vikic, Branka, „Das fünfundzwanzigjährige Jubiläum der Untersuchungen der antiken Lokalität Aquae Iasae (Varaždinske Toplice)”, în *Archaeologia Iugoslavica*, nr. 16, 1975, pp. 32 – 50.

GRAČANIN, Hrvoje, „Ecclesiastical Organisation in Southern Pannonia in the Late Antiquity”, în *Croatica Christianica Periodica*, nr. 38, 2014, pp. 1-12.

GREGL, Zoran, „Late Roman Cemetery Strbinci, Dakovo Vicinity”, în *Opuscula Archaeologica*, nr. 18, Zagreb, 1994, pp. 181-190.

GRIG, Lucy, „Portraits, Pontiffs and the Christianization of Fourth-Century Rome”, în *Papers of the British School at Rome*, vol. 72, 2004, pp. 203–230.

HAMAT, Ana Cristina, „Tăcere, vorbesc romanii! Bijuteriile în literatura latină a secolelor II-III AD”, în *Tibiscum* (Arheologie), nr. 8/ 2018, pp. 117-124.

HARRIES, Jill, "The Rise of Christianity", în *The Roman World* (ed. J. Wacher), Routledge, London, 2002, pp.796-811.

HOFMAN, Heinz, „Der Satorquadrat“, în *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, vol. 15, 1978, pp. 481-482.

HORED, Kurt, „Eine lateinische Inschrift des 4. Jahrhunderts aus Siebenbürgen“, în *Anuarul Institutului de Studii Clasice*, nr. 4, 1940-1944, pp. 10-16.

HÖRIG, Monika, „Jupiter Dolichenus“, în *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Partea II, vol.17, 4, 1984, pp. 2136-2179.

HURTADO, Larry, "The Staurogram: Earliest Depiction of Jesus' Crucifixion", în *Biblical Archaeology Review*, 39:2, March/April 2013, pp. 49-52.

ILIĆ, Olivera/JEREMIĆ, Gordana, "Early Christian Finds on the Middle Danube Limes", în *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, vol.I, Belgrad, 2018, pp. 247-291.

ISRAELOVIC, Ido, "The Rain Miracle of Marcus Aurelius: (Re-) Construction of Consensus", în *Greece & Rome*, Second Series, vol. 55, Nr. 1, 2008, pp. 83-102.

JAMES, Edward, "Burial and Status in the Early Medieval West", în *Transactions of the Royal Historical Society*, vol. 39, 1989, pp. 23-40.

JARAK, Mirja, „The History of Early Christian Communities in Continental Croatia“, în *From the Invincible Sun to the Sun of Justice*, Zagreb, 1994, pp.155-179

JEREMIĆ, Gordana/ILIĆ, Olivera, "Evidence of Early Christianity on the Danube Limes, from Singidunum to Aquae", în *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors – Living on the Frontier*, vol.I, Belgrad, 2018, pp. 196-247.

JEREMIC, Miroslav, "Les temples payens de Sirmium", în *Starinar*, nr. 56, 2006, pp. 167-200.

JÜRGASCH, Thomas, „Christians and the Invention of Paganism in the Late Roman Empire“, în *Pagans and Christians in Late Antique Rome: Conflict, Competition, and Coexistence in the Fourth Century*, ed. M.R.Salzman, M.Saghy, R. Testa, Cambridge, Cambridge University Press, 2015, pp. 115-138.

KERESZTES, Paul, „The Emperor Septimius Severus: A Precursor of Decius“, în *Historia*, vol. 19, 1970, pp. 565-578.

KOVÁCS, Péter, "Notes on the "Jewish" Inscriptions in Pannonia", în *Journal of Ancient Judaism*, I.2, 2010, pp. 159-180.

KOVÁCS, Peter, „Administrative changes in Pannonia under Diocletian and Constantine”, in *Culti e religiosita nelle province danubiane (Atti del II Convegno Internazionale Ferrara 20-22 Novembre 2013)*, Bologna, 2015, pp. 287-298.

KOVÁCS, Péter/Prohászka, Péter, „Zwei verlorene griechische inschriften aus Sirmium“, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, *bd. 164*, 2008, pp. 139-144.

KRAMER, Johannes, „Was bedeutet κοιμητήριον in den Papyri?“, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, *Bd. 80*, 1990, pp. 269-272.

LÁNG, Orsolya, “Is that really the end or what happened in the Civil Town of Aquincum in the fourth century AD?”, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, *nr. 69*, 2018, pp. 143-168.

LANNE, Emmanuel, “*Les Sacrements de l'initiation chrétienne et la confirmation dans l'Église d'Occident*”, in *Irénikon* *nr. 57*, 1984, pp. 323–346.

LÁNYI, Vera, „Die Spatantiken Grabfelder von Pannonien”, in *Acta archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, *nr. 24*, 1972, pp. 53-213.

LELEKOVIC, Tino, “Cemeteries”, in *The Archaeology of Roman Southern Pannonia* (ed. Branka Migotti), Hadrian Books, Oxford, 2012, pp. 313-357.

LEONE, Anna, “Bishops and Territory”, in *Dumbarton Oaks Papers*, *vol. 65-66* (2011-2012), pp. 5-27.

LÖRINCZ, Barnabás, “Legio I Adiutrix”, in: *Les légions de Rome sous le Haut-Empire* (ed. Yann Le Bohec), Lyon, 2000, pp. 151-158.

LÖRINCZ, Barnabás, “Cohors quingenaria Maurorum”, in *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae*, *nr. 41*, 1989, pp. 257-263.

LUIJENDIJK Annemarie, „Papyri from the Great Persecution: Roman and Christian Perspectives”, in *Journal of Early Christian Studies*, *nr. 16*, September 2008, pp. 341-369.

MacMULLEN, Ramsay, „The end of ancestor worship: affect and class”, in *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, *nr. 63 / 2014*, pp. 487-513.

MARCOVICH, Miroslav, „Sator arepo”, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, *bd. 50*, 1983, pp.155-171.

MARÓTI, Éva/TOPÁL, Judit, „Szentendre római kori temetője”, in *Studia Comitatus* *9*, 1980, pp. 95-177.

MARTIN, Luther H., “Fate, Futurity and Historical Consciousness in Western Antiquity”, in *Historical Reflections / Réflexions Historiques*, *Vol. 17, No. 2*, 1991, pp. 151-169.

MARTIN, Luther H., "Roman Mithraism and Christianity", in *Numen*, vol.36, fasc.1, iunie 1989, pp. 2-15.

MATHISEN, Ralph W., "Barbarian "Arian" Clergy, Church Organization and Church Practices", in *Arianism: Roman Heresy and Barbarian Creed* (ed. Guido Berndt, Roland Steinacher), Routledge, New York and London, 2016, pp. 145-193.

MEUCCI, Renato, "Roman Military Instruments and the Lituus", in *The Galpin Society Journal*, vol. 42, 1989, pp. 85-97.

MIGOTTI, Branka, „Early Christian grave finds from Veliki Bastaji near Daruvar”, in *Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu*, nr. 28-29, 1995-1996, pp. 127-157.

MILOVANOVIC, Bebina / ANDELKOVIC-GRASAR, Jelena, "Female Power that Protects: Examples of the Apotropaic and Decorative Functions of the Medusa in Roman Visual Culture from the Territory of the Central Balkans", in *Starinar*, nr. 67, 2017, pp. 167-182.

MIRKOVIC, Miroslava, "Sirmium - its History from the I Century A. D. to 582 A. D", in *Sirmium I* (ed. D. Boskovic), Arheoloski Institut, Belgrad, 1971, pp. 5-94.

MÓCSY, András, „A Százhalombatta-dunafüredi római tábor es település”, in *Archaeológiai Értesítő*, nr. 82, 1955, pp 59-69.

MÜLLER, Robert, „Die spätrömische Festung Valcum am Plattensee“, in *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit ; die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis* (ed. Wilfried Menghin, Tobias Springer, Egon Warmers), Nürnberg, 1987, pp. 270-276.

MÜLLER, Robert, „V. századi bronzműves műhely maradványai Keszthely-Fenekpusztáról”, in *Archaeológiai Értesítő*, nr. 105, 1978, pp. 11-29.

MUNDELL-MANGO, Marlia, "The Archaeological Context of Finds of Silver in and beyond the Eastern Empire" in *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae, Pars II*, Città del Vaticano – Split, 1998, pp. 207–252.

NÁGY, Lajos, „A dunaszeckcsői keresztény-római pohár”, in *Theologiai Szemle*, V, 1929, pp. 158-163.

NÁGY, Lajos, „Pannonia Sacra”, in *Szent István Vol. I*, Seredi, Budapest, 1938.

NÁGY, Lajos, „Az aquincumi ókereszténység újabb emlékei”, in *Archaeológiai Értesítő*, III, 1940, pp. 246-256.

NÁGY, Lajos, „A pannoniai-római díszítő rendeltetésű stukko-párkányok”, in *Archaeológiai Értesítő*, 1927, pp. 114-132.

NÁGY, Lajos, “I ricordi cristiano - romani trovati recentemente in Ungheria”, in *Atti del III. Congresso Internazionale di Archeologia Christiana*, Ravenna, 1934, pp. 293-310.

NÁGY, Levente, “Zoltán Kádár and the Early Christian Iconography of Roman Pannonia: Some Problems of Interpretation”, in *Studia Patristica*, nr. 73, 2014, pp. 195-218.

NASSROM, Brit-Mari, “The Rites in the Mysteries of Dionysos”, in *Ritualistics*, nr. 18, 2002, pp. 139-148.

NEMÉNY, Réka, TALABÉR, Ildikó, “Early Christian Jewellery in Pannonia”, in *Visy 75. Artificem Commendat Opus. Studia in honorem Zsolt Visy* (ed. Gergő István Farkas, Réka Nemény, Máté Szabó), Pécs, 2018, pp. 338-369.

NOTHAFT, C.P.E., “The Origins of the Christmas Date: Some Recent Trends in Historical Research”, in *Church History*, vol. 81, nr. 4, decembrie 2012, pp. 903-911.

OVADIAH, Asher/MUCZNIK, Sonia, “Deisidaimonia, Superstitio and Religio : Graeco-Roman, Jewish and Early Christian Concepts”, in *Liber Annuus*, nr. 64, 2014, pp. 417-440.

PENNIMAN, John David, „The Health Giving Cup: Cyprian Ep.63 and the Medicinal Power of Eucharistical Wine”, in *Journal of Early Christian Studies*, vol.23, nr.2, 2015, pp.189-211.

POPOVIĆ, Ivana, „Bronze flagon from Pontes with an inscription from the 29th Psalm of David”, in *Starinar* nr. 55/2015, pp. 121–130.

POPOVIĆ, Ivana, “La nécropole de la basilique urbaine a Sirmium”, in *Starinar*, nr. 62, 2012, pp.113-135.

POTTER, David, „Measuring the Power of the Roman Empire”, in *East and West in the Roman Empire of the Fourth Century: An End to Unity?* (ed. R. Dijkstra, S. van Poppel, D. Slooijtes), Leiden, Brill, 2015, pp. 26-48.

POZSÁRKÓ, Csaba, „A sopianeai ókeresztény Mauzóleum szimbólumai”, in *Ókor*, nr. 4 / 2005, pp. 65-70.

PRICOP, Loredana, “Life expectancy and age structure of the male population in Noricum”, in *Studia Antiqua et Archaeologica*, nr.21 (1), 2015, pp. 51-67.

RADMAN, Ivan, “Roman The Army”, in *The Archaeology of Roman Southern Pannonia* (ed. B. Migotti), Archaeopress, Oxford, 2012, pp. 170-171.

RADNÓTI, Aladar, „Római kutatás Ságváron”, in *Archaeológiai Értesítő*, nr.52, 1939, pp.148-164.

RAHTZ, Philip, „Grave orientation”, in *Archaeological Journal*, nr. 135, 1978, pp. 1-14.

RAUNIG, Branka, „Zwei spätantike Gräber aus Umgebung von Dakovo“, în *Vjesnik Arheoloskog muzeja u Zagrebu*, nr. 12-13, 1979-1980, pp.151-167.

REBILLARD, Éric, „Koimetérion et Coemeterium: tombe, tombe sainte, nécropole“, în *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*, tome 105, nr. 2, 1993, pp. 975-1001.

REDIN, Johan/JACKSON, Peter, „The Crypt: Probing the Obscure Administration of Cultural Memory“, în *Temenos-Nordic Journal of Comparative Religion*, vol. 47, nr.2, 2011, pp. 183-196.

REED, Kelly/OZANIC, Ivana, „The Roman Food System in Southern Pannonia (Croatia), from the 1st -4th Century AD“, în *Open Archaeology*, nr.6, 2020, pp. 38-62.

RENDIC-MIOCEVIC, Ante / SEGVIC, Marina, „Religions and Cultus in South Pannonia Regions“, în *Religions and Cults in Roman Pannonia*, Szekesfehervar, 1998, pp. 7-13.

RICKMAN, G.E., „The Grain Trade under the Roman Empire“, în *Memoirs of the American Academy in Rome*, vol. 36, 1980, pp. 261-275.

RIZOS, Efthymios „Centers of Late Military Suplly Network: A survey of horrea“, în *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums*, nr. 60, 2013, pp. 659-696.

SAXON, Elizabeth, „Art and the Eucharist: Early Christian to ca. 800“, în *A Companion to Eucharist in Middle Ages*, ed. Ian Levy, Gary Macy, Kristen van Ausdall, Brill, Leiden, 2012, pp. 93-159.

SÁGHY, Marianne, „Strangers to Patrons: Bishop Damasus and the Foreign Martyrs of Rome“, în *The Hungarian Historical Review*, Vol. 5, No. 3 (Saints Abroad), 2016, pp. 465-486.

SÁGI, Karoly, „Die zweite altchristliche Basilika von Fenékpuzsta“, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 9, 1961, pp. 397-460.

SÁGI, Karoly, „Temetők. Intercisa I“, în *Archaeologia Hungarica*, nr.33, 1954, pp. 43-100.

SÁGI, Karoly, „Das Problem der pannonischen Romanisation im Spiegel der völkerwanderungszeitlichen Gesichte von Fenekpusta“, în *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, nr. 18, 1979, pp. 147-196.

SCHEIDEL, Walter, „Population and Demography“, în *A Companion to Ancient History*, Andrew Erskine (ed.), Wiley - Blackwell Publishing, Chicester, 2013, pp. 134-145.

SCHIEDEL, Walter, „Roman Age Structure: Evidence and Models“, în *The Journal of Roman Studies*, nr. 91, 2001, pp. 1-26.

SERLEGI, Gábor, "Late Roman Period casket mount from Balatonlelle", in *Acta Archaeologica*, nr. 56, 2005, pp. 487-496.

SIMMONS, Kurt M., „The Origins of Christmas and the Date of Christ’s Birth”, in *Journal of the Evangelical Theological Society*, vol.50, nr.2, 2015, pp. 299-324.

SMITH, Julia M.H., “The remains of the saints: the evidence of early medieval relic collections”, in *Early Medieval Europe*, vol. 28/3, august 2020, pp. 388-424.

SOLIN, Heikki, „Juden und Syrer im westlichen Teil der römischen Welt. Eine ethnisch-demographische Studie mit besonderer Berücksichtigung der sprachlichen Zustände“, in *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, Band 29, vol. 2, 1983, pp. 587-789.

SPIEDEL, M.P., „Maxentius and His „Equites Singulares” in the Battle at the Milvian Bridge”, in *Classical Antiquity*, vol. 5, nr. 2, oct 1986, pp. 253-262.

STAN, F. et al., “Archeo-zoological research in the Pannonia heighborhood-Roman province”, in *Bulletin of University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine-Cluj Napoca*, vol. 64, nr. 1-2, 2007, pp. 305-310.

STYGER, Paul, „Die Methode der Katakombenforschung“, in *Separatdruck aus Monatrosen*, nr. 1-2, octombrie 1930, pp. 1-14.

TĂRNICERU, Rareș, „Christianii atque milites”, in *Studia Theologica Orthodoxa Doctoralia Napocensia*, nr. 1, 2018, pp. 211-228.

THOMAS, Edit, „Das frühe christentum in Pannonien im Lichte der archäologische Funde“, in *Severin. Zwischen Römerzeit und Völkerwanderung*, ed. Dietmar Straub, Linz, 1982, pp. 255-295.

THOMAS, Edit, „Religion”, in *The Archaeology of Roman Pannonia* (ed. Alfonz Lengyel), Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, pp. 177-206.

THOMAS, Edit, „Spätantike und frühchristliche Charakterköpfe aus Pannonien“, in *Klio*, nr. 68, 1986, pp. 501-541.

THOMAS, Edith, „Die Romanität Pannoniens im 5. und 6. Jahrhundert“, in *Germanen, Hunnen und Awaren: Schätze der Völkerwanderungszeit: die Archäologie des 5. und 6. Jahrhunderts an der mittleren Donau und der östlich-merowingische Reihengräberkreis*, ed. Wilfried Menghin, Tobias Springer, Egon Warmers, Nürnberg, 1987, pp. 284-294.

THOMAS, Edith, „Martyres Pannoniae”, in *Folia Archaeologica*, nr.25, 1974, pp. 139-146.

TOPÁL, Judit, „Early Christian Graves in the Western Cemetery of the Military Town in Aquincum, Pannónia”, in *Zalai Múzeum*, nr. 11, 2002, pp. 67-78.

TÓTH, Endre, „A Kismáxfai ezüst tálka”, in *Communicationes Archaeologicae Hungariae*, 1994-1995, pp. 117-151.

TÓTH, Endre, „Liturgic brooch from Alsoheteny (Iovia)”, in *Studia Aegyptiaca*, 12, 1989, pp. 385-394.

TÓTH, Endre, „Adatok Valeria tartomány kereszténységének történetéhez”, in *Szent István és Európa*, Budapest, 1991, pp. 119-139.

TÓTH, Endre, „Az alsóhetényi 4. századi erőd és temető kutatása 1981-1986. Eredmények és vitás kérdések”, in *Archaeológiai Értesítő*, vol. 114-115, 1987-1988, pp. 22-61.

TÓTH, Endre, „Das Christentum in Pannonien bis zum 7. Jahrhundert nach den Archäologische Zeugnissen”, in *Das Christentum im bayerischen Raum*, ed. E. Boshof, H. Wolff, Köln – Weimar – Wien, 1994, pp. 241-272.

TÓTH, Endre, „Et lux perpetua luceat ei”, in *Römischer Österreich Jahresschrift der Österreichischen Gesellschaft für Archäologie*, vol. 17-18, 1989-1990, pp. 262-279.

TÓTH, Endre, „Frühbyzantinisches Lampenhängeglied aus Brigetio“, in *Folia Archaeologica*, nr. 28, 1977, pp. 143-156.

TÓTH, Endre, „Későrómaikori belső pannoniai erődök kérdéséhez”, in *Somogy Megyei Múzeumi Közlemények*, II, 1975, pp. 183-189.

TÓTH, Endre, „Sagvar”, in *Régészeti Füzetek* (rapoarte de săpături), Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, nr. 26, 1973, pp. 45-46.

TÓTH, Endre, „Sagvar”, in *Régészeti Füzetek* (rapoarte de săpături), Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, nr. 29, 1975, p. 42.

TÓTH, Endre, „Templum provinciae Tácon?“, in *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei*, nr. 2, 1991, pp. 97-112.

TÓTH, István, „Mithras kultusza és a karácsony Poetovióban”, in *Specimina Nova*, nr. 18 / 2004, pp. 237-244.

TZAFERIS, Vassilios, „Inscribed ‚To God Jesus Christ’: Early Christian Prayer Hall Found in Megiddo Prison”, in *Biblical Archaeology Review*, vol. 33, nr. 2 / 2007, pp. 38-49.

VALEVA, Julia, „Les tombeaux ornés de croix et des chrismes peints”, in *Acta XIII congressus internationalis archaeologiae christianae Split – Poreč*, ed. N. Cambi – E. Marin, Città del Vaticano – Split, 1998, pp. 761 – 786.

VISY, Zsolt, „Adatok Sopianae ókeresztény leletgyűjtésének értékeléséhez”, in *A Pécsi világörökség* (ed. Laszlo Bértok), Pécs, Sopianae Orokseg, 2003, pp. 117-123.

VULIĆ, Hrvoje, “Kamenica - An imperial early Christian complex at Vinkovci, Croatia”, in *Saint Martin and Pannonia. Christianity on the Frontiers of the Roman World*, Pannonhalma, Szombathely, 2016, pp. 90-92.

VULIĆ, Hrvoje, „Kamenica. An Early Christian Complex“, in *Neue Forschungen zum frühen Christentum in den Balkanländern* (ed. Renate Johanna Pillinger), Archäologische Forschungen 26, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien, 2015, pp. 69–72.

WALLRAFF, Martin, “Constantine’s Devotion to the Sun after 324”, in *Studia Patristica*, vol. 34-38, 2001, pp. 256-269.

WALSH, David, “Military Communities and Temple Patronage: A Case Study of Britain and Pannonia”, in *American Journal of Archaeology*, vol. 124, nr. 2, aprilie 2020, pp. 275-299.

WALSH, David, „The Fate of Temples in Noricum and Pannonia”, in *American Journal of Archaeology*, vol.120, nr.2 2016, pp. 221-238.

WALSH, David, “Understanding the Status of the Cult of Mithras in the Tetrarchic Period: A Socio-Archaeological Approach”, in *Theoretical Roman Archaeology Journal (Proceedings of the Twenty-Fifth Annual Theoretical Roman Archaeology Conference)* (ed. M.J. Mandich, T.J. Derrick, S. Gonzalez Sanchez, G. Savani, E. Zampieri), vol. 25, 2015, pp. 141-152.

WALSH, David, „Military Communities and Temple Patronage: A Case Study of Britain and Pannonia”, in *American Journal of Archaeology*, vol.124, nr.2, 2020, pp. 275-299.

WARD, J.B., „The Shrine of St. Menas in the Maryût”, in *Papers of the British School at Rome*, Vol. 17, 1949, pp. 26-71.

WARD, J. B., “Memoria, Martyr’s Tomb and Martyr’s Church”, in *The Journal of Theological Studies*, vol.17, nr.1, april 1966, pp. 20-37.

WILKES, J.J, “The Roman Danube: An Archaeological Survey”, in *The Journal of Roman Studies*, vol. 95, 2005, pp. 124-225.

WORTLEY, John, “The origins of Christian veneration of body-parts”, in *Revue de l’histoire des religions*, nr.1, 2016, pp. 5-28